

MEGJEGYZÉSEK AZ EKVIVALENCIÁRÓL EGY METAFORA FORDÍTÁSÁNAK ÜRÜGYÉN

ALBERT SÁNDOR

0. Bevezetés

0.1. A „hagyományos” (leíró, nyelvészeti alapú) fordítástudomány¹ és a fordító *tevékenységét* modellálni próbáló „modern” (hermeneutikai háttérű) traduktológia egyaránt az *egyenértékűséget* (ekvivalenciát) tekinti a fordítás(i) művelet) legfontosabb, központi kategóriájának. Nem csoda, hogy a fordítással foglalkozó szakirodalmat valósággal elárasztják a különböző *nyelvi, tartalmi, formális, funkcionális, textuális, kommunikatív, szemiotikai, szemantikai, szintaktikai, lexikális, stilisztikai, pragmatikai, statikus, dinamikus* stb. megfelelések, egyezések, kongruenciák, azonosságok és egyenértékűségek, és talán éppen a leíráshoz használt terminológia „siralmas homályossága” (PEDERSEN: 1988. 11) miatt szinte lehetetlen eligazodni a sokféle invariáns, üzenetazonosság, szándékazonosság és információtartalom-azonosság között.

Ösztönösen vagy tudatosan ekvivalenciákat keres tevékenysége során minden fordító is, és ugyancsak az ekvivalencia megléte, részleges vagy teljes hiánya alapján mond ítéletet a fordítás minőségéről a kritikus, az esztéta, a kiadói szerkesztő és a fordítást az eredetivel összehasonlító figyelmes olvasó is.

0.2. E rövid dolgozatnak nem tárgya az ekvivalencia általános (tudományelméleti, tudományfilozófiai) vizsgálata², s nem foglalkozik a metafora fordításának speciális problémáival sem³. *Egyetlen* metafora különböző nyelvű változatainak elemzése alapján — a magyar, a francia és a német fordítást mintegy „ürügyként” felhasználva — magáról az ekvivalenciáról szeretne olyan, általános(abb) érvényű megállapításokat tenni, amelyek túlmutatnak a metafora fordításának konkrét problémáin, és hozzájárulhatnak az *ekvivalencia fogalmának* pontosabbá, árnyaltabbá tételéhez.

1. Hogyan fordítják a fordítók a metaforát?

1.1. Elemzésünk tárgyául egyetlen, rövid szövegrészletet választottunk Erich Segal amerikai író *Love Story* című regényéből. Ez a rövid részlet a regény közepe táján, a 8. fejezet elején található.

Az eredeti szöveg:

We drove on for a long time without saying a word. But something was wrong.

„What whole thing makes you sick, Jen?” I asked as a long afterthought.

„The disgusting way you treat your father.”

„How about the disgusting way he treats me?”

I had opened a can of beans. Or, more appropriately, spaghetti sauce. For Jenny launched into a full-scale offense on paternal love. That whole Italian-Mediterranean syndrome. And how I was disrespectful.

„You bug him and bug him and bug him,” she said.

(Erich Segal: *Love Story*. Hodder paperback edition, 19th impression. London, 1971. 58—59; *az én kiemelésem*, A. S.)

Az idézett szövegrész magyar fordítása:

Jó darabig mentünk szó nélkül. De valami nem stimmel.

— Mi az az egész, ami az idegeidre megy, Jen? — kérdeztem később.

— Az, hogy milyen felháborító módon bánsz apáddal.

— És az semmi, hogy ő milyen felháborító módon bánik velem?

Mintha egy babkonzervet nyitottam volna ki. Vagy egy paradicsomos spagettit, hogy stílusosabb legyek. Mert Jennyből kibuggyant az atyai szeretet elleni vétségek teljes skálája. Az egész olasz-mediterrán népbetegség. És hogy én milyen tiszteletlen voltam.

— Csak csipkelődsz és csipkelődsz és csipkelődsz — mondta.

(Erich Segal: Szerelmi történet. Fordította Kada Júlia. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982. 60—61.)

A francia fordítás:

Nous roulâmes un long moment sans dire un mot. Quelque chose me chiffonnait cependant.

— Qu'est-ce qui te rend malade, Jen? demandai-je, comme si je venais d'y repenser.

— La manière écoeurante dont tu traites ton père.

— Et la manière écoeurante dont il me traite, ça ne te fait rien?

J'aurais mieux fait de me taire. Jenny, en effet, se lança dans un sermon en règle sur l'amour filial. Tout le syndrome latino-méditerranéen y passa. En un mot comme en cent, je n'étais pas un fils respectueux.

— Tu le provoques, tu le contraries et tu l'empoisonnes sans arrêt, dit-elle.

(Erich Segal: *Love Story*. Traduit de l'américain par Renée Rosenthal. Collection „J'ai lu”, No. 412. Flammarion, Paris, 1970. 79—80.)

A német fordítás:

Lange Zeit fuhren wir, ohne ein Wort zu sagen, dahin. Irgend etwas lag in der Luft.

„Was macht dich ganz krank, Jen?” fragte ich nach längerem Nachdenken.

„Die abscheuliche Art und Weise, wie du deinen Vater behandelst.”

„Und was ist mit der abscheulichen Art und Weise, wie er mich behandelt?”

Ich hatte in ein Wespennest gestochen oder, um einen passenderen Vergleich zu wählen: in eine Dose Spaghetti-Sauce. Jenny ließ eine breite Salve gekränkter Vaterliebe auf mich los. Das ganze italo-mediterrane Syndrom. Und daß ich so gar keinen Respekt vor ihm hätte.

„Dauernd bist du gemein und gemein und gemein!”

(Erich Segal: *Love Story*. Aus dem Amerikanischen Übertragen von Isabella Nadolny. Wilhelm Heyne Verlag, München, 1988. 66—67.)

1.2. Talán e rövid szövegrészletből is kiderül, hogy a *to open a can of beans* (szó szerint: 'kinyitni egy babkonzervet') metaforikus kifejezés, a „paradicsomos spagettivel” együtt, nyilvánvalóan utalás a hősnő olasz származására és általában az olaszok temperamentumos bőbeszédűségére. A magyar fordítás — bár hozzáteszi a „hogy stílusosabb legyek” magyarázatot — a metaforát szinte szó szerint visszaadja. A francia „megoldás” ellenben („*J'aurais mieux fait de me taire*” — szó szerint: 'Jobban tettem volna, ha hallgatok') több szempontból is problematikus. Először is — noha nehéz pontos határvonalat húzni fordítás és kommentálás között — ez a mondat már „túl van” a fordításon: a fordító nem lefordítja a mondatot, hanem kommentálja, megmagyarázza, mintegy *összefoglalja tartalmát*. A francia mondat természetesen visszaadja az eredetiben rejlő információt, és más körülmények között ez a megoldás teljességgel elfogadható is lenne. Csakhogy ez a mondat nem akármilyen szövegben, hanem egy *irodalmi műben* szerepel, és a mondat mélyén rejlő információ — ha úgy tetszik, a mondat „szemantikai mély szerkezete” — egy *kép*, egy *metafora* alkalmazása révén jut kifejezésre. Ennek a képnek a francia mondatban nyoma sincs. A francia fordító — azzal, hogy *explicit* módon kimondja azt, amit az eredeti szöveg mondata *implicit* módon, utalás formájában csupán érzékeltet — „megölte” a metaforát. A metafora tönkretétele a szövegnek ezen a pontján tehát egy „vesztéséget” eredményezett, de ebből a francia átlagolvasó természetesen semmit nem érzékel.

Az ekvivalencia szempontjából az idézett mondatnak talán a német fordítása a legérdekesebb. A német fordító itt az eredeti metaforikus képet egy másikkal helyettesíti („*Ich hatte in ein Wespennest gestochen...*” — szó szerint: 'Mintha darázs-fészekbe nyúltam volna, vagy hogy megfelelőbb hasonlatot válasszak: egy adag spagettimártásba.'). Nem a mondatot (a szavakat) fordította le tehát, *hanem a metaforát*, és bár a konnotációk nem egyeznek meg pontosan az eredeti kép konnotációival, *maga az eljárás* mindenképpen helyeselhető, az eredmény pedig (legalábbis az én számomra) elfogadhatóbbnak tűnik, mint a francia mondat lapos, tényközlő megállapítása.

2. A metaforák ekvivalenciája

2.1. Nem szívesen vonnánk le *egyetlen* metafora különböző célnyelvi változatainak bemutatása alapján messzemenő következtetéseket a fordítók általános metaforakezelő tevékenységével kapcsolatban, és tanácsokat sem szeretnénk adni kezdő műfordítóknak, annál kevésbé, mivel a metafora mindenáron metaforával való visszaadása könnyen vezethet értelmetlenséghez vagy képzavarhoz⁴. Ezért a továbbiakban — mivel minket elsősorban az *ekvivalencia mint jelenség* érdekel — inkább

arra a kérdésre próbálunk választ keresni: milyen viszonyban áll egymással az alábbi 4 nyelvi szerkezet, mi köti össze őket valamilyen módon egymással:

- a) I had opened a can of beans. Or, more appropriately, spaghetti sauce.
- b) Mintha egy babkonzervet nyitottam volna ki. Vagy egy paradicsomos spagettit, hogy stílusosabb legyek.
- c) J'aurais mieux fait de me taire.
- d) Ich hatte in ein Wespennest gestochen oder, um einen passenderen Vergleich zu wählen: in eine Dose Spaghetti-Sauce.

Ezt a 4 különböző nyelvi szerkezetet — amelyek közül csak az első kettő között mutatható ki valamiféle nyelvi egyezés, az a) és c) között azonban nyelvi egyezésnek nyoma sincs — kizárólag az köti össze egymással, hogy *egy szöveg* (egy irodalmi alkotás) *meghatározott pontján ugyanazt a helyet foglalják el*, a különböző célnyelvi változatokban „egymás helyett” állnak. Első megközelítésben tehát ahhoz, hogy ekvivalenciáról egyáltalán beszélhessünk, két feltételnek kell teljesülnie: egyrészt kell hozzá *szöveg* — hiszen, mint láttuk, szöveg hiányában a b), c) és d) nyelvi egység (amely hol egy mondat, hol kettő) semmiképpen nem tekinthető egymás fordításának —, másrészt kell hozzá az a feltétel, hogy egy fordító *ezt a kapcsolatot* — amely a szövegen kívül egyáltalán nem is létezik — egy konkrét szöveg adott pontján *létrehozza*. Az ekvivalenciát tehát maga a fordító hozta létre azért, hogy egy forrásnyelvi szöveg adott pontján egy bizonyos nyelvi egységet („mondatot”) a célnyelvi szövegben egy másik nyelvi egységgel helyettesített. Az ekvivalencia ennél fogva egyfajta helyettesítési viszony; semmiképpen nem valamiféle állandó, rögzített, valaki által előre meghatározott kategória, és nem is valamilyen cél, amelyet a fordítónak mindenképpen el kell érnie vagy legalábbis optimális mértékben megközelítenie, hanem szövegtől és fordítótól elválaszthatatlan, ún. „itt-és-most” *funkcionális-relacionális kategória*, „norma-irányított” empirikus fogalom (TOURY: 1980. 50), amelyet maga a fordító hoz létre azért, hogy valamilyen kapcsolatot teremtsen (rögzített, „kész”) forrásnyelvi szöveg, és a saját maga által folyamatosan előállított célnyelvi szöveg (pontjai) között. Az ekvivalencia létezmódja tehát a (két különböző nyelvű) szöveg. Szöveg nélkül ugyanis nincs fordítás, így ekvivalencia sem⁵.

2.2. De vajon egyedül csak a fordítóhoz kötődik az ekvivalencia fogalma, kizárólag a fordítónak van (valamilyen) ekvivalenciafogalma, vagy az olvasónak (befogadónak), a kritikusnak, a két szöveget egymással összevető szerkesztőnek is? Természetesen mindenkinek *van* valamilyen ekvivalenciafogalma, aki figyelmesen összehasonlítja egymással a két szöveget. Az is nyilvánvaló azonban, hogy egészen más ekvivalenciafogalma van az olvasónak (aki, mivel nem ismeri a forrásnyelvi szöveget, kénytelen a fordító megoldásait *eo ipso* ekvivalenseknek tekinteni), mint a szakembernek (esztétának, irodalomkritikusnak, szemiotikusnak, kiadói lektornak stb.), aki többé-kevésbé szubjektív, önmaga számára is nehezen megfogalmazható kritériumok alapján, saját normáihoz mérten nyilatkozik az ekvivalencia meglétéről vagy hiányáról, s ezáltal minősíti a fordító teljesítményét. A fordító ekvivalenciafogalma mégis alapvetően eltér mindenki másétól: neki ugyanis *nem eldöntenie, hanem megteremtenie* kell az ekvivalenciát, és az ekvivalensek keresésében kizárólag saját magára számíthat. Nincs olyan felsőbb fórum vagy hatóság, amelyhez tanácsért vagy döntései helyességét megvitandó fordulhatna, és nincs olyan fordításel-

mélet sem, amely pontosan megmondhatná neki: a „pontos”, „hű” fordítás létrehozásához milyen módszert vagy eljárást kell az adott szöveg esetében alkalmaznia.⁶

2.3. Az említett 4 nyelvi szerkezetet kontextus (szöveg) nélkül semmilyen szótár nem fogja egymás szinonimáiként feltüntetni; szöveg, kontextus nélkül semmiféle kapcsolat nincs például a) és c) vagy b) és d) között. De még az ekvivalencia sem akármilyen szövegben, hanem csakis a *Love Story*ban, egy konkrét regény egy bizonyos pontján jött létre. Ha ebben a megközelítésben vesszük szemügyre a 4 nyelvi szerkezetet, akkor annyit megállapíthatunk: az a), b) és d) nyelvi egység abban a tekintetben mutat némi hasonlóságot, hogy mind a három tartalmaz metaforát, még ha ez a metafora a) és d) esetében formailag különbözik is. A c) mondat azonban „kilóg a sorból”. De vajon a kontextusból kiemelve is ennyire eltér c) a másik háromtól? Hiszen a szövegben kívül a) egyáltalán nem, és b), d) is csupán némi jóindulattal minősíthető metaforának. Ugyanez a fordítás felől megfogalmazva: már annak is igen csekély a valószínűsége, hogy a) nyelvi egység pontosan ebben a formában, szóról szóra ugyanígy felbukkanjon egy másik szövegben. Még ennél is kisebb a valószínűsége annak, hogy egy francia fordító ezt c) formájú mondatban fordítsa franciára. Annak azonban abszolút nulla a valószínűsége, hogy egy szövegben a c) mondatot bármely fordító bármilyen szövegben a), b) vagy d) formában fog lefordítani angolra, magyarra vagy németre⁷. Látjuk tehát, hogy a metafora is — csakúgy, mint az ekvivalencia — mindig konkrét szöveghez és konkrét fordítóhoz kötődik, az ekvivalenciának szövegben és fordítón kívül nincs létezmódja.

De vajon mi lehet az oka annak, hogy egyes fordítók megmaradnak a szinte szó szerint történő átkódolás mellett, míg más fordítók nyelvi szinten teljesen eltérő megoldáshoz folyamodnak? Ingoványos területre merészkedünk és jobbára csupán feltételezésekre vagyunk utalva, hiszen egyelőre nagyon keveset tudunk azokról a folyamatokról, amelyek a fordítóban az ekvivalensek keresése során végbemennek⁸. Vizsgálódásainkat a továbbiakban mégis a fordító ekvivalenciakutató erőfeszítéseinek leírásával folytatjuk, és eltekintünk a befogadó és a szakember szempontjaitól.

3. Formális megfelelés és szövegekivalens, „langue” és „discours”

3.1. A fordítás problémáit nyelvészeti szempontból, a „hagyományos” fordítástudomány keretei között megközelítő John CATFORD már 1965-ben különbséget tett formális megfelelés és szövegekivalens között, természetesen mindkét fogalmat nyelvészeti terminusként kezelve. „A formális megfelelés (...) bármely olyan célnyelvi kategória (egység, szerkezet, szerkezeti elem stb.), amelyről megállapítható, hogy a lehető legpontosabban 'ugyanazt' a helyet foglalja el a célnyelvi rendszerben, mint az adott forrásnyelvi kategória a forrásnyelvben. (...) A szövegekivalens (...) bármely célnyelvi egység (szöveg vagy szövegrész), amely megállapítottan egyenértékű egy adott forrásnyelvi egységgel (szöveggel vagy szövegrésszel)” (CATFORD: 1965. 27).

A kissé tautologikusnak tűnő megfogalmazás és a „megállapítottan” kifejezés homályos mivolta ellenére CATFORD-nak igaza van: a formális (nyelvi) megfelelés és a szövegekivalencia közötti oppozíció felállítása egyike a „hagyományos” fordítástudomány legfontosabb eredményeinek, amely más szerzőknél más elnevezésekkel is felbukkan⁹. Ez az oppozíció igen gyümölcsözőnek bizonyult a kontrasztív nyelvészet és a nyelvoktatás számára: az előbbi számos fontos megállapítást tett a két nyelv eltérő szerkezetéről és működéséről, az utóbbi pedig ezeket az eredményeket nagymértékben felhasználta a tananyagok összeállítása és az oktatási módszerek ki-

dolgozása során. A fordító azonban *nem nyelveket, hanem szövegeket* fordít, s ezért a normatív fordításelmélet — amely elemzéseiből mindvégig következetesen kizárta a fordítót — nem tudott hathatós segítséget nyújtani az ekvivalenseket kereső fordítók számára.

3.2. Empirikusan nehéz lenne bizonyítani azt az — első pillanatban igen kézenfekvőnek látszó — állítást, amely szerint a fordító az ekvivalensek keresése során *mindig* a formális megfelelőkből (nyelvi egyezésekből, a szó szerinti átkódolásból) indul ki, és csak akkor tér el ezektől, ha a formális megfelelés nem képes szövegekviivalenciát biztosítani. „A fordító az ekvivalencia keresését a formális megfelelések-nél kezdi, és csak akkor folyamodik a nem-azonos jelentésű formális megfelelőkhöz vagy a formális megfelelést megsemmisítő strukturális és szemantikai csúsztatásokhoz (*shifts*), ha az azonos jelentésű formális megfelelő nem létezik vagy nem képes biztosítani az ekvivalenciát” (IVIR: 1981. 58).

Ha ez a megállapítás *nyelvésztől* származik, akkor a tudományfilozófusok valószínűleg az ún. „erős hipotézisek” közé fogják sorolni, mivel sem bizonyítani, sem megcáfolni nem lehet. Ha viszont az elmélet problémái iránt is érdeklődő gyakorló *fordító* vetette papírra, akkor nyilvánvalóan önmegfigyelés eredménye, ami óvatosságra int. „(...) Az önmegfigyelés során teljesen lehetetlen élesen megkülönböztetni magukat a jelenségeket és tudatos felfogásukat, és ha gyakran beszélünk is arról, hogy figyelmünket egy pszichikai élmény ilyen vagy olyan oldalára fordítjuk, a pontosabb vizsgálat megmutatja, hogy az ilyen esetekben valójában egymást kizáró helyzetekkel van dolgunk. Mindnyájan ismerjük azt a régi bölcs mondást, hogy ha elemezni akarjuk saját érzéseinket, aligha lesznek érzéseink” (BOHR: 1984. 48)¹⁰. Akár így van, akár úgy, IVIR idézett mondata nem ad választ arra a kérdésre, hogy vajon *a fordítás tényleges vagy ideális folyamatát* írja-e le. Számos példát lehetne találni ezen állítás alátámasztására, de az ellenkezőjére is, mivel a különböző fordítók néha egészen eltérő módszerekkel dolgoznak, és nincs általánosan elfogadott definíció magára a fordításra sem.

3.3. Tegyük fel, hogy a fordító — ekvivalenciakereső tevékenysége során — *mindig* a nyelvi egyezésekből, a „*langue*”-szintű formális megfelelőkből, e megfelelők feltárásából indul ki, hiszen mindenki ismeri a „nyersfordítás” fogalmát. Ez tehát önmagában még nem volna baj, ha pontosan meg lehetne határozni: *meddig tart* egy szövegben a formális megfelelők „tartománya”, és *mely ponttól* (milyen kritériumok megléte esetén) minősülhet egy formális megfelelő szövegekviivalensnek? A kérdés elemzése — nyelvfilozófiai vonatkozásai miatt — messzire vezetne, annyi azonban könnyen belátható így is, hogy a „hagyományos” (leíró) fordítástudomány legfőbb oppozíciója csak igen nagy nehézségek árán alkalmazható a fordítás tényleges mechanizmusrendszerének leírásában.

4. Ekvivalencia vagy funkcionalitás?

4.1. Fordítási tevékenysége során a fordító nem „*langue*”-mondatokat (kódmondatokat, rendszermondatokat), se nem „*parole*”-mondatokat, hanem ún. „*discours*”-mondatokat fordít, *az ekvivalenciát pedig nem a nyelv, hanem a szöveg szintjén* hozza létre. Itt is megmutatkozik a formális megfelelés és a szövegekviivalencia közötti alapvető különbség. Egy kontrasztív nyelvészeti leírás mindig képes arra, hogy formális (nyelvi) egyezéseket, megfeleléseket mutasson ki két adott nyelv egységei között, a legkisebb nyelvi egységtől (fonéma) kezdve egészen a mondatig. Ez azonban nyelvészeti probléma, nem pedig fordítási! A „hagyományos” fordítás-

elmélet legfőbb hibája pontosan az, hogy *fordítási* problémákat látott ott, ahol pedig *nyelvészeti* problémákat kellett volna látnia. Az egymással szembeállított nyelvi egységek (szavak, mondatok) más-más nyelvi rendszeren belül ugyanarra a valóságra utalnak: jelöltjük („*signifié*”) lehet azonos, jelölőjük („*signifiant*”) azonban mindenképpen különbözik! Minden fordítónak és nyelvésznek ajánlatos volna megszívlelnie az alábbi megállapítás igazságát: „Ha fordításon egy kommunikációs rendszernek egy másikkal való helyettesítését értjük, akkor ez nem építhető be a fordítás ’gyakorlati’ műveletébe, és nem várhatjuk el tőle, hogy ’ekvivalenciákat’ szolgáltatson. Egy nyelvi forma ugyanis, amelyről feltételezzük, hogy *van* jelentése, nem alakítható át egy másik formává, amelynek ugyancsak *van* jelentése. A fordítás problémája ebben az egyszerű, de alapvető pontosításban rejlik. Egy nyelvi egységnek nem jelentése van, hanem *egy jelentést hordozó* szituációt reprezentál” (ARCAI-NI: 1984. 11, kiemelés az eredetiben).

Ez a megállapítás talán közelebb vihet minket annak megértéséhez, miért különbözik nyelviileg (a formális megfelelés szintjén) az elemzésünk tárgyául szolgáló 4 mondat, és mi az, ami — az eltérő nyelvi forma ellenére — közös bennük. Nem a nyelv (a leírás) felől kell tehát néznünk az ekvivalencia jelenségét, hanem *a funkció felől*. Mi a közös például az a) és d) szövegmondatokban? Nyelviileg semmi, hiszen formális megfelelésnek nyoma sincs (talán az egyetlen „spagettimártást” leszámítva) bennük. Ami ekvivalensekké (egymással felcserélhetővé) teszi őket, az a *funkció*: mindkettő egy „jelentést hordozó szituációt” reprezentál. A szerző nem explicit módon utal egy eseményre a regény adott pontján, hanem implicit módon, közvetett utalás formájában. Az a) mondatnak az a funkciója, hogy *ezt a szituációt kifejezze*. A német fordító törekvése feltehetően arra irányult, hogy ezt a „jelentést hordozó szituációt” a célnyelv nyelvi eszközeivel létrehozza, *ezt* fordítsa le tehát, s nem a mondatot! Így lett az eredeti metaforából *egy másik* metafora, amely a német fordító felfogása szerint alkalmas arra, hogy az eredeti metafora funkcióját betöltsse. A francia fordító sem a formális megfelelés szintjén hozta létre az ekvivalenciát: az ő törekvése azonban elsősorban arra irányult, hogy a mondatban rejlő *információt* „mentse” át a célnyelvi szövegbe, és nem tartotta lényegesnek, hogy ezen információ kifejezésére (e tartalom „hordozójaként”) feltétlenül metaforikus képet keressen a célnyelvben. Megelégedett azzal, hogy „összefoglalja” a mondat tartalmát. Megoldásával kapcsolatban óvakodnék bármiféle értékeléstől, annyit azonban mindenképpen meg kell jegyezni, hogy ha egy irodalmi alkotásban — tételezzük fel — egy fordító *minden* metaforát ezzel az eljárással fordít le, akkor a mű stílusa igen nagy kárt fog szenvedni: eltűnik belőle a nehezen meghatározható „irodalmiság”, és a mű ízetlen, száraz, *pragmatikus* szöveggé alakul át.

4.2. E rövid dolgozat végén talán megfogalmazhatunk néhány általánosabb tantételt (teorémát) az ekvivalencia fogalmával kapcsolatban. Először is: nem fogadható el az a felfogás, amely szerint formális megfelelés kisebb nyelvi egységek (fonémák, morfémák, szavak, szintagmák) között áll fenn, míg fordítási ekvivalencia csak a mondat vagy a mondatnál magasabb nyelvi egységek (szövegek) szintjén hozható létre. Ennek az állításnak *egyik fele sem* igaz: bármilyen kicsiny nyelvi egység lehet „*discours*”-elem egy szövegben, s mint ilyen, le kell fordítani; ugyanakkor *teljes szövegeket* is lehet — noha nem szokás — a kód, a „*langue*” szintjén átvinni egyik nyelvi rendszerből egy másikba.

Másodszor: a kontrasztos nyelvészeti elemzések dekontextualizált, sokszor *szándékosan nem életszerű*, „művi úton” létrehozott példamondatait mindig valamilyen nyelvi (grammatikai) jelenséget illusztrálnak, ezért a másik nyelven megadott

megfelelőjük („fordításuk”) még teljes mondatok esetében sem minősülhet *fordítási ekvivalenciának*. Fordításhoz ugyanis mindenképp *szöveg* szükséges, amelynek szerzője, feladója valamilyen üzenetet, információtartalmat akar eljuttatni egy feltelezett vagy tényleges befogadóközösséghez, a fordító részéről pedig feltétlenül kell hozzá az a *szándék*, hogy ezt az üzenetet a lehető legteljesebb módon közvetítse a befogadóközösség felé.

Harmadszor: az *ekvivalencia* fogalma túlságosan széles és túlságosan homályos ahhoz, hogy használható legyen a fordítóban lejátszódó mentális és pszichikai folyamatok leírásához. Ezért ezt a fogalmat érdemesebb a célnyelvi szövegek (a „fordítások”) *értékeléséhez* fenntartani, hiszen alkalmasnak látszik arra, hogy rajta keresztül meg lehessen ítélni egy fordítás minőségét. A *fordító felől* nézve azonban hasznosabbnak tartanám a *funkcionalitás* fogalmának bevezetését: ha nem a nyelv, hanem a funkció felől próbálnánk meg „egyenértékűséget” létrehozni a fordítók, akkor talán kevesebb lenne a nyelvileg pontos, de valahogy mégis rossz, pontatlan fordítás.

És végül: nem árt tekintetbe vennünk, hogy egyelőre még csak nagyon keveset tudunk „a” fordítóban lejátszódó *tényleges* mentális és pszichikai folyamatok természetéről. A modern fizika tanított meg minket arra, hogy vannak bizonyos *alapvető bizonytalanságok*, amelyeket nem lehet elkerülni: a Heisenberg-elv konkretizálta a belső bizonytalanságot. El kell tehát fogadnunk, hogy a fordításnak mindig volt, van és lesz egy sor megmagyarázhatatlan, formalizálhatatlan, racionálisan megközelíthetetlen aspektusa, hiszen tudjuk: „Véges számú kijelentés nem írhatja le kimerítően mindazt, amit egy sajátos tapasztalat magában foglal. Más szavakkal kifejezve, pillanatnyilag lehetetlen maradéktalanul formalizálni a teljes intuíciót” (WANG: 1985. 37). A fordítás mechanizmusrendszerét „leíró”, „szemléltető” fordításelmélet-írók figyelmébe ajánlhatjuk TELLER Ede mélyseges bölcsességről tanúskodó szavait: „Amit megértésnek nevezünk, az gyakran nem több annál az állapotnál, amikor rájövünk arra, hogy mit nem értünk.”

Jegyzetek

1. A „fordítástudomány” elnevezést — a német *Übersetzungswissenschaft* tükörszavaként — nem szívesen és csak alkalmasabb magyar terminus hiányában használjuk *mindazon kutatások összefoglaló jelölésére, amelyek a fordításra irányulnak*. A magunk részéről szerencsésebbnek tartjuk mind az angol *translation studies*, mind a francia *traductologie* elnevezést, noha az angolszász és a francia nyelvű szakirodalomban is használatos a *science of translation (science de la traduction)* és a *translation theory (théorie de la traduction)* terminus is. A „hagyományos” jelzőt azon fordítástudományi kutatások összefoglaló jelölésére alkalmazzuk, amelyek a fordítás problémáit *alapvetően nyelvészeti keretek között* tárgyalják, a fordításelméletet alkalmazott nyelvészetnek tekintik, különböző szövegek összevető elemzése nyomán jutnak adatokhoz pl. éppen az ekvivalenciát illetően. A „modern” jelzőt mindenképp azon traduktológiai kutatások jelölésére használjuk, amelyek a fordítás problémáit *alapvetően a fordító tevékenysége felől közelítik meg*, és nem elsősorban a két szöveget, hanem a célnyelvi szöveg létrehozásának folyamatát, a fordítási folyamat mentális és pszichikai összetevőit vizsgálják. A fordítástudomány rendkívül heterogén szakirodalmában természetesen nincs ilyen éles oppozíció a kétféle megközelítésmód között, ez indokolja az idézőjel használatát.
2. L. erről bővebben ALBERT: 1988. és M. SNELL-HORNBY: 1988. 13—22.
3. L. erről DAGUT: 1976., VAN DEN BROECK: 1981. és NEWMARK: 1981. 84—96.
4. L. erről ALBERT: 1990.
5. A formális megfelelés (nyelvi) szintjét, a kontrasztív grammatikák dekontextualizált mondatait nem tekintjük *fordításnak*; két átkódolt nyelvi egység nem lehet *ekvivalens* egymással, még akkor sem, ha az alkalmazott nyelvészeti és a kontrasztív nyelvészeti szakirodalom az ilyen „átkódolások” esetében

- is a „fordítás”, „ekvivalens” stb. elnevezést használja. A francia *château* szónak nem fordítása a magyar *kastély*, a német *Kastell* vagy az angol *castle*, legfeljebb denotátumuk („jeltárgyuk”) lehet azonos.
6. A „hagyományos” (normatív) fordítástudomány szinte kötelező jelleggel *előírta* a fordító számára az ekvivalencia megteremtését, *leírta* — néha ijesztő terminológiával — az ekvivalencia különböző fő- és altípusait, de egyetlen szót sem szólt arról, *hogyan* tudja a fordító megvalósítani ezeket a típusokat a konkrét fordítási gyakorlatban. A pusztán követelmény, hogy „a fordítás *legyen* ekvivalens az eredetivel” önmagában üres, tartalmatlan.
 7. Éppen ezért kell egyértelműen kimondanunk, hogy a nyelvi átkódolással (formális megfeleléssel) elmenthetően a fordítási folyamat egyszerű és visszafordíthatatlan, irreverzibilis művelet. Erre egyébként már CATFORD (1965. 20) felhívta a figyelmet: „A fordítás mint folyamat mindig egyirányú: megadott irányban történik, egy forrásnyelvről egy célnyelvre.” Emiatt a pedagógiában és az iskolai fordítási gyakorlatok során előszeretettel alkalmazott „visszafordítás” (*retraduction, back-translation, Rückübersetzung*) elméletileg és módszertanilag is téves, még akkor is, ha kétségtelenül van gyakorlati haszna az idegen nyelvek oktatásában. „A fordítási folyamat sematikus ábrázolásában egy forrásnyelvi elem mindig a kezdő pozíciót, egy célnyelvi elem pedig a végső pozíciót (a végeredményt) foglalja el. Másként megfogalmazva: a 'visszafordítás' nem más, mint egy szokványos fordítási tevékenység, amelyben a kezdőpont történetesen egybeesik egy másik fordítási tevékenység végeredményével: önálló, független fordítási aktus, amelynek nincs semmilyen kihatása a másikra.” (TOURY: 1980. 23—24, kiemelés az eredetiben).
 8. Természetesen tudjuk, hogy egy-egy ekvivalens „megtalálása” sokszor hosszú ideig tartó, rendkívül bonyolult *trial-and-error* típusú döntéshozatal eredménye. Eljárásunk ezért hasonlít a generatív nyelvészethez, akit a *kompetencia* természete érdekel, de tudja, hogy ehhez az út a *performancia* vizsgálatán keresztül vezet. Mi is a végeredményt (a kész célnyelvi szöveget) látjuk csupán, és valójában nem túl sokat tudunk az ehhez vezető útról. A „mit csinál a fordító, amikor fordít” típusú leírások általános dolgokat tartalmaznak és időnként — a gyakorló fordítók szempontjából — bántóan primitívek.
 9. A legismertebb ezek közül E. NIDA „formális”/„dinamikus” oppozíciója, de találkozunk „denotatív”/„konnotatív”; „nyelvi”/„funkcionális” és más oppozíciókkal is.
 10. Az említett jelenségre a fizikusok már régen felhívták a figyelmet, álljon itt ennek alátámasztására csupán egyetlen rövid idézet TELLER Edétől: „A megértéssel az a gond, hogy a legtöbben képtelenek vagyunk elválasztani legelemibb intuíciónkat a logikától.”

Irodalomjegyzék

- ALBERT Sándor:
 1988. *Az ekvivalencia mint fordításelméleti kategória*. (Kandidátusi értekezés). Szeged (kézirat).
 1990. *Traduction linguistique et sciences complémentaires*, in: *SILTA*, XIX./3.
- ARCAINI, Enrico:
 1984. *L'auxiliaire comme problème de traduction*, in: WILSS, W.—THOME, G. (hg.): *Die Theorie des Übersetzens und ihr Aufschlußwert für die Übersetzungs- und Dolmetschdidaktik*, Tübingen: Gunter Narr, 9—19.
- BOHR, Niels:
 1984. *Atomfizika és emberi megismerés*. Gondolat, Budapest.
- CATFORD, John:
 1965. *A Linguistic Theory of Translation*. London: Oxford University Press.
- DAGUT, Menachim:
 1976. *Can „Metaphor” be Translated?*, in: *Babel*, XII, 21—33.
- IVIR, Vladimir:
 1981. *Formal Correspondence vs. Translation Equivalence Revisited*, in: EVEN-ZOHAR, I.—TOURY, G. (eds.): *Theory of Translation and Intercultural Relations*. „Poetics Today” 2:4. Tel Aviv: The Porter Institute for Poetics and Semiotics, 51—59.
- NEWMARK, Peter:
 1981. *Approaches to Translation*. Oxford—New York—Toronto—Sydney—Paris—Frankfurt: Pergamon Press.
- PEDERSEN, Viggo Hjörnager:
 1988. *Essays on Translation*. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.

- SNELL-HORNBY, Mary:
1988. *Translation Studies: An Integrated Approach*. Amsterdam—Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- TOURY, Gideón:
1980. *In Search of a Theory of Translation. (Meaning and Art 2)*, The Porter Institute for Poetics and Semiotics, Tel Aviv.
- VAN DEN BROECK, Raymond:
1981. The limits of translatability exemplified by metaphor translation, in: *Poetics Today* 4. 73—87.
- WANG, Hao:
1985. A formalizálásról, in: COPI, I. M.—GOULD, J. A. (szerk.): *Kortárstanulmányok a logika-elmélet kérdéseiről*, Gondolat, Budapest, 29—48.

SOME REMARKS ON EQUIVALENCE UNDER THE PRETEXT OF METAPHOR TRANSLATION

SÁNDOR ALBERT

The author attempts to formulate some general statements on the significance of *equivalence* through a comparative analysis of the versions of one metaphor in various target languages. After a description of some theories of metaphor translation the analysis of the opposition of formal correspondence and textual equivalence leads to the conclusion that equivalence is realized most completely if the translator, during his translating activity, uses not the language but the *function* as a starting point, i.e. he determines what function the metaphor has at a given point of the text and goes on to find an adequate form of expression in the target language with that function in mind.